
De bijdrage van de vvd aan de vormgeving van Nederland

Verworvenheden, tekortkomingen en toekomst

FLEUR DE BEAUFORT, PATRICK VAN SCHIE EN GERRIT VOERMAN

Voor de oppervlakkige waarnemer van de politiek lijken partijen zich vooral te richten op het winnen van verkiezingen, het kunnen deelnemen aan de regering en het daarin bemachtigen van de beste – of meest gewilde – ministersposten. In de afgelopen zestig jaar is het belang van die aspecten van de politiek alleen maar toegenomen. In de ‘toeschouwersdemocratie’ waarin burgers de politici intensief kunnen volgen via naoorlogse media als televisie en internet, kan het ‘spel’ al snel als belangrijker overkomen dan de ‘knikkers’. Minder inhoudelijk onderlegde politici staan zelf ook bloot aan het gevaar van *hype* tot *hype* en van opiniepeiling tot verkiezing te leven, of te worden geleefd. Wie zich laat meesleuren in de mediadynamiek rond het Binnenhof, zal zijn of haar successen tellen aan de hand van het aantal *quotes* in de krant, het aantal televisieoptredens, het aantal gestelde Kamervragen of – in geval van bewindslieden – door het parlement geloodste wetten, de stand van de eigen partij in de laatste opiniepeilingen, de eigen plaats op de kandidatenlijst voor de verkiezingen, de uitslag voor de eigen partij in die verkiezingen, de deelname aan de regering met de daarin bezette departementen en de *spoils* in de vorm van aan partijverwanten toegewezen publieke ambten. In de hectiek van alledag die voor politici maar al te vaak gevuld wordt met het reageren op de uitspraak van een collega-politicus of op een zojuist verschenen rapport (dat men op dat moment onmogelijk al kan hebben gelezen), een ‘bilataaltje’ hier en de zoveelste vergadering daar, kan het wezen van het politieke bedrijf gemakkelijk uit zicht raken.

Politieke partijen zijn organisaties van burgers die zijn verenigd op grond van bepaalde gemeenschappelijke opvattingen over de meest gewenste inrichting van de samenleving. De klassieke Europese politieke stromingen – zoals in Nederland belichaamd door het CDA, de PVDa en de vvd – hanteren daarbij een ideologie, een samenhangende visie op het algemeen belang die de grondslag vormt voor het politieke optreden. De partij zelf, de verkiezingen en de

regeringsdeelname zijn uiteindelijk geen doelen in zich, maar middelen om de gewenste samenleving naderbij te brengen. Successen in verkiezingen en in het bezetten van regeringsposten zijn, hoezeer de aandacht daar ook naar uitgaat, maar betrekkelijk. Het gaat ten slotte om de vraag of het land overeenkomstig de eigen politieke opvattingen wordt bestuurd. Het welslagen van de vvd moet in laatste instantie, bij het opmaken van de balans van het 'nut' van de partij, worden gemeten aan de hand van de vragen: 'Hoe liberaal is Nederland?' en meer nog 'Wat heeft de vvd daartoe bijgedragen?'

Zulke vragen zijn echter lastiger te beantwoorden dan dat succes en falen in verkiezingen en in het verkrijgen van regeringsdeelname zijn te meten. Over de vraag hoe liberaal Nederland is zullen de meningen uiteenlopen – onder burgers, liberale politici en wetenschappers – al was het maar omdat er verschillende criteria worden gehanteerd. En als Nederland in bepaalde aspecten als liberaal wordt getypeerd, dan is het de vraag in hoeverre de politiek daaraan heeft bijgedragen en meer in het bijzonder wat de bijdrage van de vvd is geweest.

Sinds de Tweede Wereldoorlog heeft de vvd na het cda meer dan welke partij ook deelgenomen aan de regering; als we alleen kijken naar de afgelopen dertig jaar dan is de vvd zelfs het langst van alle partijen aan de macht geweest. Maar is de vvd er ook in geslaagd haar deelname aan de macht om te zetten in het verwezenlijken van haar idealen? Het is lastig te bepalen omdat de weg van een punt uit het beginselprogramma of meer concreet een verkiezingsprogramma naar een wet, voor zover het liberaal gehalte van een land al uit wetten is af te leiden, zelden tot een rechte lijn kan worden getraceerd.

In deze bijdrage gaan wij geen poging doen de vaak onnavolgbare wegen van programma's, of van een liberale inbreng tussentijds, naar de praktijk te achterhalen. Wij beperken ons tot het liberale zelfbeeld, op basis van interviews met vvd-leiders, enkele andere vooraanstaande vvd'ers en een paar partijleden van het eerste uur.¹ Wij toetsen hun beeld aan dat van een tweetal kopstukken van de partijen waarmee de vvd heeft geregeerd. Hoe kijken zij allen aan tegen de invloed van de vvd op Nederland? Heeft het eigenlijk uitgemaakt dat de vvd meeregeerde? Of zou Nederland als de vvd niet had bestaan of aan de regering had deelgenomen er ongeveer net zo hebben uitgezien als nu?

Nederland een liberaal land dankzij de vvd?

De regeringsdeelname van de vvd heeft volgens de geïnterviewden wel degelijk tot een verschil geleid. Om uiteenlopende redenen noemen zij Nederland een

liberaal land, en dit zou mede te danken zijn aan de vvd. Of die liberale verworvenheden uitsluitend aan de vvd te danken zijn, durven de ondervragden niet te zeggen. Zowel Ed Nijpels als zijn opvolger Joris Voorhoeve geeft aan dat politieke besluitvorming in een coalitie altijd het resultaat is van overleg en samenwerking. Om die reden is het in een consensusdemocratie lastig specifieke punten direct terug te voeren tot één politieke partij.

Hans Wiegel en Frits Bolkestein, beiden electoraal zeer succesvol, relativeren en verklaren hun succes met een beroep op de tijdgeest. 'Ik had de tijd mee, het terrein lag braak en daar heb ik gebruik van gemaakt', aldus Bolkestein. Wiegel gaat verder: 'Als je maar ervoor zorgt dat je niet alleen zelf die geest der tijd weet te verstaan, maar deze ook onder woorden weet te brengen, dan vertaalt zich dat vanzelf in stemmenwinst.' Naast de tijdgeest speelt ook de internationale conjunctuur voor een klein land als Nederland een grote rol. Dit wordt zowel door vvd-politici zelf als ook door niet-vvd-politici erkend. 'Wij zijn een klein land en wij moeten meedobberen met de internationale conjunctuur en het internationale opinieklimaat', aldus Bolkestein. 'Daarbij hebben wij altijd aan de goede kant van de zeilboot gehangen, hoewel dat destijds niet erkend werd.' PVDA-politicus Jacques Wallage – voorzitter van de sociaal-democratische Tweede Kamerfractie tijdens het eerste 'paarse' kabinet-Kok (1994-1998) – haast zich te zeggen dat hij het niet onaardig bedoelt wanneer hij spreekt over het internationale karakter van het getij waar de vvd op mee dreef. 'Je kunt zeggen dat Ronald Reagan en Margaret Thatcher internationaal de toon van twee decennia geleden hebben gezet. Het *catchword* was natuurlijk, zoals Reagan dat zei, "de overheid is niet de oplossing, de overheid is het probleem". Dat heeft de vvd in Nederland goed vertaald.'

Ondanks de verschillende kanttekeningen bij de bijdrage van de vvd aan Nederland wordt ons land wel degelijk als een liberaal land gekenschetst. Voorhoeve meent dat Nederland in vergelijking tot de andere 191 lidstaten van de Verenigde Naties een zeer liberaal land genoemd kan worden. 'Op het punt van de rechten van de mens en andere aspecten van het liberalisme hoort Nederland toch wel tot de kopgroep van zo'n acht landen. Dan heb je het toch over Groot-Brittannië, Duitsland, de Scandinavische landen, Canada en de Verenigde Staten.'

De huidige fractievoorzitter in de Tweede Kamer, Mark Rutte, ziet het liberale gehalte van Nederland terugkomen in het feit dat er nog oog is voor het individu en dat deze zichzelf kan en ook mag zijn. 'Wij zijn niet van dat maaiveld of de grijstinten. Wij vinden het leuk als mensen er een beetje uitspringen omdat wij vanuit het individu vertrekken.' Ook CDA-politicus

Ruud Lubbers – premier van twee kabinetten samen met de vvd (1982-1989) en daarna van een kabinet met de pvda (1989-1994) – meent dat Nederland liberaal is, met name vanwege het feit dat in ons land meer dan gemiddeld de vrijheid vooropstaat. Juist die vrijheid noemt hij een begrip dat heel nauw met de liberalen verbonden is en waaruit je het liberale gehalte van een land kan afleiden.

Lubbers onderbouwt zijn uitspraak vanuit zijn eigen herkomst: ‘De katholieken in Nederland hebben de traditie om vrij van Rome te staan. Dat is een lange traditie. De hele seksuele cultuur en gebruiken, dat hebben de Nederlandse katholieken zelf gedaan en daarin lopen ze echt voorop. De protestanten – de “kleine luyden”, de groep van mensen die zich een beetje weggedrukt voelden uit de macht – ontwikkelden hele theorieën over de soevereiniteit in eigen kring. Daar zit een grote afkeer in van de invloed van de staat en daarmee dus een grote mate van vrijheid voor die eigen kring.’

‘Die vrijheid’, zo gaat Lubbers verder, ‘die zit in het hele land. In die vrijheidsdimensie is Nederland echt een liberaal land. De vvd is in die zin eigenlijk een echt Nederlandse partij, door dat liberale karakter van Nederland.’ In de ogen van de christen-democraat past de vvd dus als het ware bij Nederland. vvd’er Nijpels draait dit nu juist om. Hij is van mening dat ‘de politieke koers van Nederland voor een belangrijk deel door de vvd is geïnspireerd’. Ons land heeft in zijn ogen altijd een vvd nodig. ‘Als we niet zestig jaar geleden zouden zijn opgericht dan waren we kort daarna wel uitgevonden. Nederland kan niet zonder een liberale partij.’ Bolkestein relativeert dit belang van de vvd: ‘Gesteld dat de vvd niet had bestaan, dan was het cda natuurlijk naar rechts opgeschoven. Je moet daar niet al te grote illusies over hebben.’ Johan Witteveen, in de jaren zestig minister van Financiën, is dit niet met Bolkestein eens. Hij meent juist dat de invloed van de vvd ‘op de interne krachten in de confessionele partijen’ groot was. ‘De confessionele partijen moesten voor samenwerking meestal naar links kijken. De vvd vormde het enige alternatief.’

Een verdienste die aan de vvd wordt toegeschreven is dat zij zich opwerpt als hoeder van het gezond verstand. Bolkestein beantwoordt de vraag bevestigend of de rol van de vvd in ons land met name het voorkomen van dwaasheden van andere partijen was. ‘Ja, dat is in zekere zin waar. (...) Ik vind dat wij goed tegenstand hebben geboden tegen de flauwekul van andere partijen.’ Ook politiek tegenspeler Lubbers ziet in de alertheid een belangrijk kenmerk van de vvd. Hij noemt de partij in die zin ook een typische oppositiepartij, wat vreemd is gezien het feit dat de vvd de afgelopen dertig jaar het meest aan de regeringsmacht geweest is. ‘En dat vind ik meteen wel het aardige’, zo vervolgt

Lubbers. ‘De vvd heeft veel mensen in huis gehad die een natuurlijke uitstraling hadden om leiding te geven en tegelijkertijd mensen die de kunst verstonden om degenen die in de regering zaten te bekritisieren. Dat is toch heerlijk. Je zou kunnen zeggen dat de vvd zowel in de oppositie als in de regering kan gedijen. Wat dat betreft heeft de vvd wel een streepje voor, die heeft het allebei.’ Witteveen ziet die rol meer tijdgebonden. Hij is van mening dat de vvd tot de jaren tachtig voornamelijk de andere partijen probeerde af te remmen. ‘Pas daarna nam de vvd ook zelf in toenemende mate het initiatief. De voornaamste bijdrage van de vvd, de afgelopen zestig jaar, was dan ook de remmende werking.’

Lid van het eerste uur Snapper meent dat waakzaamheid nog steeds van groot belang is. Hij noemt het ‘de verdienste van de vvd dat bij de vormgeving van Nederland na de Tweede Wereldoorlog de beginselen van de liberale grondwet van 1848 zijn gehandhaafd’. Die handhaving maakt Nederland tot een liberaal land, aldus Snapper, al zullen de liberalen steeds waakzaam moeten zijn voor de handhaving van de liberale traditie in Nederland. Deze staat voortdurend onder druk, bijvoorbeeld onder de dreiging van het terrorisme.

Nederland is een liberaal land, daar zijn de geïnterviewden het – om uiteenlopende redenen – over eens. Maar wat zijn nu de concrete terreinen waarop de vvd een bijdrage aan ons land heeft geleverd?

De liberale bijdrage aan Nederland

In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van mei 2002 publiceerde *de Volkskrant* een onderzoek naar de sterke punten waarmee kiezers de diverse partijen associeerden. Daaruit bleek dat de vvd zich niet langer, zoals vroeger wel, ‘eigenaar’ kon noemen van thema’s als veiligheid, migratie en integratie. Zij was het ‘eigendom’ van zulke thema’s kwijtgeraakt aan de Lijst Pim Fortuyn (LPF). De vvd bezat nog maar één handelsmerk dat specifiek aan de partij werd gekoppeld. Voor de kiezers bleef de vvd de partij van financiële gelijkheid.

Het beeld van de toenmalige kiezers sloot in dit opzicht overigens naadloos aan op het zelfbeeld van vvd-politici. Van Witteveen, minister van Financiën tussen 1963 en 1971 (met twee jaar onderbreking), tot Zalm, op dezelfde post tussen 1994 en 2006 (met een onderbreking van één jaar), en van voormalig partijvoorzitter Frits Korthals Altes tot de huidige politiek leider Mark Rutte, allemaal roemen ze in de door ons gehouden interviews de rol die de vvd heeft gespeeld in het gezond houden of maken van ’s lands financiën. Lubbers erkent dat de vvd goede ministers van Financiën heeft geleverd, maar hij betwist dat

de vvd op financiële degelijkheid een alleenrecht zou hebben. CDA'er Onno Ruding en PVDA'er Wim Kok waren in zijn ogen evenzeer gedegen ministers van Financiën. Voorhoeve plaatst echter bij het financieel beleid van Ruding de kanttekening dat die alleen maar als succesvol minister kon functioneren 'dankzij de steun van de vvd. (...) De vvd maakte het sociaal-economische beleid mogelijk, gaf er mede zelf vorm aan en wordt inderdaad vaak geassocieerd met het financiële aspect van het beleid.' Bolkestein herinnert zich hoezeer het financieringstekort in de jaren zeventig en tachtig het centrale thema van de politiek was. Er was 'altijd maar weer dat verdomde financieringstekort, dat hing als een molensteen om onze nek heen. Dat kun je je vandaag de dag niet meer indenken, hoezeer wij werden geterroriseerd door dat financieringstekort. Die terreur is weg en dat komt door de vvd.'

Afslanking en sanering van de verzorgingsstaat worden door veel (voormalige) vvd-kopstukken ook toegeschreven aan de inbreng van de eigen partij. Korthals Altes brengt in herinnering dat Wiegel toen hij vvd-leider was het misbruik van de sociale verzekeringen aan de kaak begon te stellen, en dat daarna in de loop van de tijd veel misstanden zijn teruggedrongen. Zalm wijst erop dat in de twaalf jaar regeringsdeelname van de vvd tussen 1994 en 2006 de belastingen zijn hervormd, de omvang van de publieke sector is teruggebracht en de sociale zekerheid 'bijna volledig' is hervormd, met uitzondering van de werkloosheidswet. 'Dat zijn toch wel dingen om trots op te zijn en die ook niet snel zullen worden teruggedraaid. Alles wat te maken heeft met die afslanking van de collectieve sector, die is met bijna twaalf punten van het Bruto Nationaal Product omlaag gegaan. We zaten in 1994 nog in de hogere regionen van de Europese Unie en dat is nu wel anders. En dat vooral door minder uitgaven aan de sociale zekerheid.' Rutte ziet deze resultaten vooral als het gevolg van de deelname aan de kabinetten-Lubbers en -Balkenende; de paarse kabinetten brachten zijns inziens vooral 'een enorm herstel van de werkgelegenheid'. Bolkestein typeert de vvd-bijdrage aan de hervorming van de verzorgingsstaat als 'het terugbrengen van gezond verstand in ons land'.

Zijn PVDA-tegenspeler Wallage onderschrijft de voorname rol die de vvd in dit opzicht heeft gespeeld; daarentegen was in de opbouw van de verzorgingsstaat volgens hem 'de rol van de vvd heel beperkt'. Maar in de 'herontdekking van de markt of de herwaardering van de publieke sector' was de vvd inderdaad 'dominant'. Dit is een voorbeeld, aldus Wallage, waarin de vvd meevoer op het internationale tij. Hij citeert Rudolf de Korte, die in navolging van Reagan vond: 'hoe minder overheid, hoe beter'. 'Dat heeft de vvd natuurlijk vertaald. (...) Die dimensie is sterk gericht op geen inkomensherverdeling over de top,

maar mensen het zelf laten besteden, de zelfredzaamheid van mensen bevorderen, niet het cliëntelisme van de staat. In dat denken, de terugtrekkende overheid, de privatiseringsdiscussie, daarin heeft de vvd een hele belangrijke rol gespeeld.'

De herontdekking van de markt en de daarmee samenhangende privatiseringsoperaties zijn ook volgens enkele vooraanstaande vvd'ers aan de eigen partij toe te schrijven. Nijpels merkt op dat de vrije markteconomie, met vrijwel alle mogelijke correcties die daarop zijn aan te brengen, toch wel door vrijwel alle partijen is aanvaard. Witteveen constateert ook dat waar de rol van de vvd tot aan de jaren tachtig vooral een remmende moest zijn, sindsdien juist het initiatief werd genomen tot een herwaardering van de markt. Wel meent ook hij dat de internationale ontwikkelingen mogelijk zeker zo belangrijk zijn geweest als de invloed van de vvd. En hij vindt dat de privatisering 'op dit moment eigenlijk te ver' gaat. Dat sluit aan bij de inschatting van Lubbers dat de gedachte dat de markt alles maar moet doen 'toch niet de ultieme liberale droom' is. Actieve marktbevordering is volgens Lubbers zeer zeker met de vvd verbonden, maar wordt door hem niet als 'verdienste' gewaardeerd. De 'vermarkting' van de samenleving kan ook te ver gaan. 'Of die ultieme vermarkting nou echt de droom is van elke liberaal, dat weet ik zo net nog niet.'

Een concreet terrein waar recentelijk marktelementen zijn geïntroduceerd in een tot voor kort planmatig centralistisch ingerichte sector, is die van de gezondheidszorg. De in februari 2007 aangetreden minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws), cda'er Ab Klink, claimt dit als ware het zijn eigen uitvinding, maar vvd'ers wijzen er met trots op dat hun minister van vws Hans Hoogervorst het nieuwe stelsel heeft voorgesteld en door het parlement heeft geloodst. Korthals Altes, Dijkstal, Zalm en Rutte noemen allemaal spontaan het nieuwe zorgstelsel als een liberale verworvenheid. Natuurlijk, zo geeft Zalm toe, het omslachtige element van de zorgtoeslag had van de vvd niet hoeven, maar dat is ook niet de kern van de herziening geweest. 'Dat is natuurlijk toch a) dat het voor iedereen hetzelfde systeem is en b) dat je ook heel makkelijk kan overstappen.'

Hoewel thema's als veiligheid en integratie in 2002 door de kiezers niet meer tot het eigendom van de vvd werden gerekend, zien de geïnterviewden ook op deze terreinen wel degelijk een belangrijke bijdrage van deze partij in haar zestigjarige geschiedenis. Wiegel meent dat de vvd de partij is die altijd pal stond voor de veiligheid van de burgers en daarbij steeds achter de politie ging staan. Het recentste verkiezingsprogramma, waarin de vvd zich achter het

gezag schaarde door het voornemen geweld tegen gezagsdragers zwaarder te bestraffen, past bij deze vaststelling van Wiegel.

Bolkestein agendeerde in de jaren negentig het vraagstuk van de multiculturele samenleving, dat toen door nog vrijwel niemand als probleem gezien werd. Politiek opponent Wallage signaleert dit ook als een belangrijke bijdrage van de vvd in het algemeen en van Bolkestein in het bijzonder. 'Ik was – en ben – het niet met hem eens. Ik ben niet blij met de accenten die hij geplaatst heeft, maar als je mij vraagt naar de invloed van de vvd, dan is het zeker zo dat de invloed heel groot was bij de heroriëntatie ten opzichte van de migratie en de multiculturele samenleving.' Huidig politiek leider Rutte voegt aan de verworvenheden van Bolkestein uit de jaren negentig de vreemdelingenwet toe en de aanpak van de immigratie tijdens het tweede kabinet-Balkenende.

Naast de immigratie en integratieproblematiek noemt Bolkestein het buitenlands beleid als kenmerkende bijdrage van de vvd. 'Wij waren altijd pro-NAVO', aldus Bolkestein. Zijn voorganger Voorhoeve meent dat Nederland zonder de vvd 'iets minder NAVO-gezind zou zijn geweest. (...) De vvd was altijd toch meer Atlantisch georiënteerd in de spanning en accentverschillen tussen Europese en Atlantische samenwerking.' Bolkestein voegt daaraan toe dat de vvd steeds voor 'een goede band met de Verenigde Staten' was. Bolkestein: 'Op deze grote thema's stond Nederland steeds aan de goede kant, zoals ik dat noem. Anderen zullen dat zeker vroeger niet de goede kant genoemd hebben, nu misschien wel, want men is wat bijgedraaid, al zal ook dat nog niet altijd erkend worden.'

De vvd hield in het buitenlands beleid ook rekening met het nationaal belang. 'Ja, dat hebben we zeker verdedigd', aldus Zalm. 'Dat is natuurlijk het meest zichtbaar geweest in onze *battle* omtrent de Europese Unie-afdrachten. Ik denk dat wij in deze strijd succesvol hebben gestreden tegen het idee dat wij er alleen maar voor de wereld zouden zijn, maar de wereld niet voor ons. Dat is eigenlijk een beetje het socialistische idee. Daarin is duidelijk een accentverschuiving gekomen.'

Tot slot noemen veel geïnterviewden nog de bijdrage van de vvd op het terrein van de immateriële thema's. Rutte spreekt over de verwezenlijking van de 'liberale agenda van euthanasie, abortus en het homohuwelijk' tijdens de twee paarse kabinetten. De paarse politici Zalm en Dijkstal onderschrijven de rol van de vvd bij de 'morele vraagstukken, zoals abortus en euthanasie'. Lid van het eerste uur Schil Overwater is het hiermee eens. Deze onderwerpen noemt hij 'weliswaar niet de hoofdzaak, maar toch erg belangrijk. (...) Het is voor

deze thema's goed geweest dat de vvd vaak vertegenwoordigd was de laatste dertig jaar.'

Voorhoeve denkt dat de Nederlandse voortrekkersrol in de westerse wereld op het gebied van de immateriële thema's met name te danken is aan de vvd. 'Die liberalisering had ook zonder de vvd wel plaatsgevonden, maar zo'n tien jaar later, omdat dan de christen-democratie relatief sterker was geweest. Met name de emancipatie van de vrouw is in Nederland versneld gegaan door de vvd en de pvda. Dus als je de vvd schrapt, dan heb je relatief een sterker cda en dan zou die vrouwenemancipatie in Nederland pas later hebben plaatsgevonden.'

Tekortkomingen en blik in de toekomst

Het was de afgelopen zestig jaar niet alleen goud wat er blonk. Een aantal geïnterviewden ziet ook gemiste kansen en mislukkingen in de geschiedenis van de vvd. Mede onder druk van andere partijen binnen de coalities waaraan de vvd deelnam, is de koers op een aantal punten nog niet stevig genoeg. Zalm meent dat dit het geval is ten aanzien van de administratieve lasten, de vergrijzing en de aow: 'Ik vind het echt een gemiste kans dat wij niet als enige gezegd hebben je moet die aow-leeftijd optrekken.'

Voor Korthals Altes liggen succes en tekortkoming van de vvd heel dicht bij elkaar. Hij meent dat het grootste succes van de vvd is 'dat het 55 jaar gelukt is de liberalen in Nederland bij elkaar te houden. Er waren in al die jaren geen afscheidingen. Je had wel d66, maar die ging zich pas veel later *liberaal* noemen, bij de oprichting deed ze dat nog niet. Pas na 55 jaar vond de afsplitsing van Geert Wilders plaats en dat leidde dan meteen tot de tekortkoming dat het de huidige vvd niet gelukt is de hele rechterzijde te bedekken. Inmiddels is Geert Wilders zo geradicaliseerd dat je hem geen liberaal meer kunt noemen. In die zin is het dus niet echt een liberale afscheiding. Desondanks ben ik van mening dat er te veel kiezers van ons bij hem zitten op het moment. Die moeten we terug zien te krijgen.'

Zelf heeft Korthals Altes geen blauwdruk voor de toekomst. 'Wel denk ik dat de *single-issue* partijen voorlopig nog een factor van betekenis zullen blijven in de Nederlandse politiek, waarna ze uiteindelijk ook weer zullen verdwijnen. Bovendien zal het probleem van de partijen ter rechterzijde blijven bestaan voor de vvd. Daar zal de partij rekening mee moeten houden', zo besluit hij zijn partijpolitieke toekomstbespiegelingen.

Nijpels deelt de mening van Korthals Altes niet helemaal. De eerste grote fout ziet hij juist wel in het vertrek van Hans Gruijters uit de vvd. ‘Daarmee hebben we D66 mede mogelijk gemaakt en dat had nooit mogen gebeuren’, aldus Nijpels. ‘Dat gat aan die kant hadden we nooit mogen laten vallen. D66 heeft sinds de oprichting ook kabinetten mogelijk gemaakt zonder de vvd.’ Nijpels is dus van mening dat de vvd reeds achttien jaar na de oprichting een heuse bedreiging voor zichzelf heeft gecreëerd. Anders dan Korthals Altes ziet Nijpels de dreiging op rechts als een minder groot probleem. ‘Ik kan niet zeggen dat ik Geert Wilders op dit moment nog echt liberaal vind. (...) Als we als vvd zorgen dat we het liberale geluid laten horen dan zie ik niet zoveel problemen aan de rechterkant. Niet iedereen die nu op Geert Wilders stemt hoort vanzelfsprekend thuis bij de vvd.’

Een veel groter probleem ziet Nijpels voor de toekomst in legitimatie van politieke partijen. Deze neemt zijns inziens dramatisch af de laatste jaren. ‘Van alle leden van politieke partijen is minder dan tien procent actief. Als we alle politieke functies bij elkaar optellen, dan kunnen we die niet vullen met die tien procent van actieve leden. Ik vind dat een heel serieus probleem. Dat is ook één van de redenen waarom ik vind dat de vvd altijd lui is geweest als het gaat om staatsrechtelijke hervormingen.’ Zonder nu te willen zeggen dat de liberalen in Nederland staatsrechtelijke vernieuwingen moeten doorvoeren, enkel omwille van het modern zijn, meent Nijpels dat de veranderingen in de samenleving wel degelijk om een kritische visie op de staatsinrichting vragen. Ook Zalm ziet het punt van de staatsrechtelijke hervormingen, maar vraagt zich tegelijkertijd af of dat nu is waar de liberale kiezers in ons land op zitten te wachten.

Huidig politiek leider Rutte ziet wel degelijk een toekomst voor de vvd als partij. Hij is zelfs van mening dat de glorie tijden van weleer kunnen herleven – de tijden van Wiegel en Bolkestein, toen de vvd de gevoelens die onder grote delen van de bevolking leefden onder woorden wist te brengen. ‘Je moet iets weten te raken wat mensen al wel voelen, maar waar ze zelf nog geen woorden aan hebben gegeven. Je moet net een beetje op de mode vooruitlopen.’ Hij ontvouwt ook zijn toekomstplan: ‘Ik wil een tweede doorbraak maken. De eerste doorbraak in het electoraat was Wiegel. Ik ben er absoluut van overtuigd dat wij een doorbraak kunnen maken naar de mensen die modaal verdienen, de leraar, de politieagent, de startende ondernemer. Ik denk dat dit kan doordat de solidariteit in Nederland op dit moment zo enorm wordt uitgehouden. Er wordt nu zoveel gevraagd van die groep om op te brengen. Ik ben ervan overtuigd dat mensen met een modaal salaris, dat die mensen in hun portee-

monnee mogen voelen dat zij een hele grote bijdrage aan het land leveren, zij zijn de zwijgende meerderheid. Ze hebben genoeg van de files en willen hun vak terug. De leraar bijvoorbeeld, en de verpleegkundige die niet meer die enorme bureaucratie over zich heen willen. *Enough is enough*. Dat is helemaal onze agenda. Vertrouwen en waardering, vertrouwen in vakmanschap en waardering in je portemonnee. Dat is echt waar ik in 2011 wil staan. Wij zijn de partij die daarvoor zijn. Dan ben je volgens mij ook in één keer af van waar ik in 2004 onhandig over begon, namelijk dat we een te elitaire uitstraling hadden. Daarom ben ik zeer optimistisch en is *the sky the limit* voor ons.'